

**A NOVA URBE.
CIDADES E MEGALÓPOLES
NA ERA DA GLOBALIZACIÓN
ECONÓMICA**

Nelson Brissac

Arte/Cidade

Francesc Muñoz

Urbanización

Nelson Brissac, filósofo de formación, dirixe desde 1994 o proxecto *Arte/Cidade* en São Paulo. Trátase dunha das propostas de intervención artística en espazos urbanos máis destacada a nivel mundial, non só pola calidade dos seus participantes senón polo xeito en que contribúe ao coñecemento do contexto en que se produce. A cidade de São Paulo ten preto de 20 millóns de habitantes, as súas proporcións fan que sexa unha cidade practicamente inabarcable para calquera tipo de acción e por este motivo as sucesivas edicións de *Arte/Cidade* foron concentrándose en problemáticas ou seccións diferentes da megalópole. En concreto, Brissac centrou a súa palestra na edición que comezou a traballarse desde finais dos anos noventa e se desenvolveu entre os anos 2000 e 2003. Nesa ocasión, as intervencións artísticas actuaban sobre a zona leste da cidade, a parte baixa (*downtown*) de São Paulo, situada a uns 20 km do centro en liña recta, con 6 ou 7 km de ancho: unha área tradicional da industrialización do século XIX, habitada 3 millóns de cidadáns e caracterizada pola inmigración e o traballo obreiro e que sufriu unha fortísima crise urbana e social coa súa desindustrialización. Cando São Paulo deixa de ser unha cidade industrial e as fábricas son transferidas á periferia e a outras rexións do país, esa área entra en colapso económico e social. A zona vese cortada por vías de integración metropolitana de alta velocidade. As grandes infraestruturas, as autoestradas, o tren ou o metro contribúen en realidade a desestruturar toda a área, que devén nun mero espazo de tránsito entre os destinos principais da cidade.

São Paulo é unha das cidades máis desiguais do mundo, cun desenvolvemento extremadamente asimétrico entre as súas diferentes rexións. Algunhas zonas residenciais e de servizos de redireccionamento de capital global concentran grandes investimentos e están perfectamente integradas na economía internacional, conectadas co mundo enteiro por esas grandes infraestruturas de transporte e comunicación. Pero isto contrasta con partes da cidade totalmente alleas a estes procesos, que son abandonadas á súa propia sorte. A economía actual, baseada en plantas móbiles e sistemas compactos de produción, non precisa de cidades de 20 millóns de habitantes. A megalópole non é economicamente viable porque a súa infraestrutura industrial e os seus recursos humanos perderon a súa utilidade. Unha parte considerable dos seus habitantes non ten unha función económica clara, a non ser a supervivencia, dentro dese sistema económico global no que está involucrada a economía brasileira.

Esa asimetría crea illas de riqueza e illas de pobreza dentro da mesma cidade⁸. Un dos obxectivos do proxecto *Arte/Cidade* era precisamente afondar nas maneiras de traballar con esas instancias, esas diferenzas tan marcadas que están na base do crime ou da violencia urbana crecente que as cidades brasileiras coñecen. Para Nelson Brissac, é moi importante entender ese nivel de complexidade para facer unha política de arte pública ou de intervencións urbanas en São Paulo. Antes de comezar o proxecto realizouse un estudo da zona con dúas escolas de arquitectura e urbanismo co obxectivo de analizar as dinámicas socioeconómicas e territoriais que afectan ou afectaban á rexión naquela época, de xeito que se puidesen asimilar as súas transformacións recentes. A intención era facer unha nova cartografía, obter un inventario das situacións críticas máis interesantes e o porqué da emerxencia destas configuracións,

Nelson Brissac

---

8 O illamento ou os procesos de *insularidade* urbana semellan ser unha constante global, tanto no nivel macro de São Paulo como mesmo nos micro-contextos rurais galegos, idea que veremos desenvolvida máis adiante nas palabras de Pablo Gallego Picard.

Maurício Dias: Intervención no proxecto *Arte/Cidade*, São Paulo, 2002.

Cortesía de Nelson Brissac

Capa do catálogo *Arte/Cidade*

mapear unha rexión dinámica, cambiante, cuxa transformación continua a facía pouco identificable con criterios convencionais de urbanismo.

Este período de estudo, dun ano de duración, permitiu sinalar unha característica fundamental desta área extrapolable á cidade coma un todo: o conflito e a superposición entre unha ocupación urbana regrada, ortogonal e estruturada, e unha ocupación urbana desestruturada, informal e dinámica; así pódense ver poboadas favelas entre liñas de tren. En todas as áreas existe unha tensión constante entre diferentes tipos de urbanidade, entre culturas de ocupación e maneiras de vivir o espazo público contrapostas.

São Paulo é unha cidade altamente excluínte, ao contrario do que ocorre en Río de Xaneiro, onde as favelas son historicamente máis antigas e con raíces urbanas e culturais máis estables, cun fondo histórico relacionado co fin da escravitude e, por tanto, cun rol cultural recoñecido que permite a cohesión; por exemplo a través do samba e da cultura musical carioca. São Paulo é unha cidade máis nova que comezou o seu crecemento exponencial a partir dos anos cincuenta e cuxos mecanismos de poder e exclusión social son moito máis eficientes. E eses mecanismos son sobre todo xeográficos. Hai unha división da ocupación social en función da distancia e o acceso ás áreas centrais a través dos diferentes medios de locomoción. En São Paulo as diferenzas sociais aparecen nos intersticios, nos intervalos urbanos. En calquera espazo que haxa unha fisura e un relaxamento do control xorde un novo procedemento, un novo modo de actuar socialmente que desenvolve as tácticas e instrumentos de supervivencia. A ocupación das infraestruturas para o transporte, grandes favelas que aproveitan os piares de pontes e viadutos para estruturar as propias construcións, non é unha ocupación do espazo urbano convencional, senón dos baleiros que deixa a propia cidade.

Para Nelson Brissac era moi importante que os artistas e arquitectos convidados a participar en *Arte/Cidade* coñecesen en profundidade a zona leste de São Paulo. Brissac entende que, como responsable deste proxecto, ten que ofrecer informacións axeitadas e dar marxe suficiente para a súa asimilación: crear as condicións para que os proxectos sexan desenvolvidos cun coñecemento efectivo da rexión. *Arte/Cidade* é, en primeiro termo, un laboratorio de cartografías urbanas e das diferentes tentativas de mapas experimentais que mesturaban datos sobre procesos urbanísticos, procesos económicos e referencias a leis e mecanismos de ordenamento do territorio urbano. Todo isto para axudar na comprensión do impacto do xeral na escala local, para visibilizar os aspectos que a simple presenza física no espazo non consegue traducir.

Para Nelson Brissac esa é a gran cuestión da globalización:

José Resende: Intervención no proxecto *Arte/Cidade*, São Paulo, 2002.

Cortesía de Nelson Brissac

Kristof Wodiczko: Intervención no proxecto *Arte/Cidade*, São Paulo, 2002.

Cortesía de Nelson Brissac

Vito Acconci: Intervención no proxecto *Arte/Cidade*, São Paulo, 2002.

Cortesía de Nelson Brissac

Lidamos con procesos cada vez máis abstractos, con forzas infinitamente maiores do que son as locais pero que a un tempo determinan fortemente o destino de cada rexión específica. Facer que iso sexa transparente para os axentes locais significa capacitalos para negociar mellor as súas condicións. As políticas urbanas e as políticas públicas teñen que ver hoxe coa capacitación deses axentes para que defendan conscientemente os seus intereses; se non é así, todas as decisións serán tomadas por instancias superiores e moitas veces de fóra, de fóra da cidade, de fóra do país, e fortemente corporativas.

Estas reflexións sobre a globalización relaciónanse coa intervención de Francesc Muñoz no ciclo *Arte + espazo público*. Para este xeógrafo catalán, director do Observatorio da Urbanización da Universidade Autónoma de Barcelona, a globalización non é exactamente, como parecían revelar as discusións académicas dos anos noventa, unha cuestión de resistencia ou aniquilación das diferenzas locais ante unha tendencia homoxeneizadora, senón a xestión controlada das doses de global e de local en todos os aspectos da construción e a vivencia urbana, co principal obxectivo de eliminar o conflito e as posibles incompatibilidades entre o específico dun lugar e o estandarizado a nivel global. En todas as cidades e barrios poderíamos medir as doses de globalidade e localidade en porcentaxes, sen chegar nunca á preeminencia absoluta dun dos elementos. Francesc Muñoz emprega para explicar este concepto a metáfora do ecualizador, aparello incorporado aos equipos musicais de alta fidelidade que serve para manter todas as intensidades e os sons na súa “xusta medida”, independentemente de que escoitemos unha sesión de *heavy metal* ou unha ópera romántica. A ecualización das paisaxes é unha das diagnoses que se poden facer do estadio actual de evolución urbanística, que Muñoz conceptualiza baixo o termo *urbanalización*.

A *urbanalización*⁹ poderíase definir como “a forma urbana do global”, é dicir, o modelo urbanístico propio do capitalismo globalizado postindustrial. Do mesmo xeito que a fase fordista da era industrial cambiou a paisaxe das cidades e creou fenómenos urbanos particulares, a economía global e informacional da actualidade está a xerar un modelo de cidade que para Francesc Muñoz non se identifica tan só coa arquitectura *hightech* dos distritos financeiros:

A urbanalización está marcada pola produción ad infinitum de paisaxes comúns; non paisaxes idénticas nin xenéricas, senón comúns. Consiste, daquela, na xestión das diferenzas para que todo poida ser comparado. As peculiaridades propias dos lugares xestionanse de forma que nos poidamos comportar de maneira xenérica en calquera cidade, sexa esta Tokyo ou Compostela.

9 Francesc Muñoz: *urBANALización. Paisajes comunes, lugares globales*, Gustavo Gili, Barcelona, 2008.

Empregando unha gran cantidade de exemplos e datos tirados de estudos estatísticos, o autor elabora todo un programa teórico para entender e interpretar as cidades de hoxe. Fala principalmente de catro diagnoses elaboradas a partir da observación de diferentes cambios de tendencia.

En primeiro lugar, existe unha variación importante na escala das cidades. Resulta cada vez máis difícil identificar os seus límites; procesos e equipamentos que se consideraban exclusivamente urbanos aparecen en zonas ata hai pouco claramente rurais. En palabras de Francesc Muñoz: “Hai unha multiplicación dos atributos urbanos no territorio”.

Un exemplo paradigmático podería ser a explosión repentina de aeroportos periféricos: o aeroporto de Vilobí de Onyar en Xirona. Desde os anos sesenta funcionaba só para voos chárter pero nos últimos dez anos chegou a ser un dos 15 aeroportos máis importantes da península en canto a tráfico aéreo, á altura do de Bilbao. O motivo é que a empresa Ryanair sitúa aquí un dos seus *hubs*: o aeroporto nodo para redistribuír voos a toda a zona mediterránea. As vilas próximas que circundan o aeroporto, Riudellots, Vilobí e Aiguaviva, non chegan entre as tres aos 1200 habitantes, polo que se podería dicir que, por primeira vez na historia das cidades, o aeroporto, esa máquina urbana e metropolitana, se sitúa no campo. Unha forte influencia na rotación de funcións dese territorio que pasa dunha actividade basicamente agraria a ter usos relacionados coas necesidades de conexión e de servizos do aeroporto (aparcadoiros, tendas, pequenos hoteis,...). Comprobouse que inmobiliarias inglesas estaban a comprar as leiras próximas e que os habitantes de Liverpool viaxaban por un día a Vilobí para levar consigo cartóns de tabaco porque lles compensa o prezo do billete en relación ao custo cinco veces superior deste produto en Inglaterra. Un dos principais problemas é que estas poboacións rurais non están preparadas para afrontar ese tipo de dinámicas urbanas, e polo número de habitantes que posúen non están obrigadas a ter arquitecto municipal nin ningún tipo de planificación territorial nese sentido.

As compañías aéreas de baixo custo están a xerar o que Muñoz chama unha “xeografía *low cost*”. Esta idea está relacionada coa segunda diagnose do urbanismo actual, que define os seus usuarios non como habitantes ou cidadáns, senón como *territoriantes*. Estamos censados nun lugar pero visitamos continuamente outros ata facer que os propios lugares de tránsito, eses que Marc Augé definira nos anos noventa como *non-lugares*¹⁰ (aeroportos, gasoleiras, hoteis, autoestradas, urbanizacións periféricas,...) pola súa incapacidade de expresarse culturalmente, empecen a ser tamén contedores de identidade propia. Os *territoriantes* fan un uso temporal do espazo que xera unha nova cultura de lugares en movemento.

A seguinte diagnose que se confirma a través destes datos ten que ver cun novo modelo global de consumo. Consumimos cada vez en máis sitios, en espazos que antes se supoñían que estaban liberados de actividades comerciais, e facémolo progresivamente en máis momentos do día. A capacidade de iluminar as cidades xeneralizada desde finais do XIX sumou cada vez máis fragmentos da cidade á órbita do consumo nocturno. Camiñamos cara a un consumo *non stop*, de 24 horas ao día. A forma en que consumimos perfeccionouse nas últimas décadas. Para Francesc Muñoz, a teoría de Foucault, na que todo o que forma parte da capacidade coercitiva téstase antes en laboratorios (cárceres, barcos, escolas, hospitais,...), pódese aplicar tamén ao consumo actual. A tendencia que prevalece hoxe —a do *take away*—, pola que podemos atopar calquera produto na súa versión miniaturizada e lista “para levar”, probouse antes nos avións: as pastillas de manteiga en porcións individuais que servían as aeroliñas e que hoxe se atopan en calquera supermercado. Pero este recorte progresivo de todo o que é colectivo pódese observar a moitos outros niveis; así, podemos ver nos parques infantís illas individuais de area ou, nas prazas, bancos públicos feitos para unha soa persoa.

---

10 Marc Augé: *Los “No lugares”: espacios del anonimato: una antropología de la sobremodernidad*, Gedisa, Barcelona, 1993.

Esta proliferación dos produtos “para levar” e individualizados conxúgase coa progresiva estandarización dos lugares de consumo. O exemplo da empresa sueca IKEA resulta significativo. Calquera das súas tendas ten exactamente as mesmas seccións que ocupan a mesma porcentaxe da superficie total: 12% para almacén, 5% restaurante, 19% para a sección de recollida dos mobles, etc. IKEA ofrece unha experiencia estandarizada, o consumidor aprende con facilidade o que ten que facer e repite a mesma operación independentemente da cidade onde se atope ou da cultura da que proveña. O modo de consumo e o produto están globalizados e, non obstante, a empresa mantén a súa dose controlada de especificidade a través de etiquetas locais. Todos os nomes dos seus produtos son suecos e no restaurante sérvense albóndegas, salmón e larpeiradas “suecas”. Polo tanto, un exemplo claro desa xestión das doses globais e locais que caracterizan a *urbanización*.

Francesc Muñoz

Francesc Muñoz concluía a súa intervención explicando a idea da “folga das paisaxes”, unha cuarta diagnose que permite falar dun cambio importante nas dinámicas urbanas. Toma como referencia o concepto de Jean Baudrillard da “folga dos acontecementos”¹¹, segundo o cal a *actualidade* chega a suplantarse a *realidade* nas noticias que atopamos a diario nos medios de comunicación, como se os acontecementos “dimitisen da súa función” e deixasen de ligarse uns aos outros para xerar o devir temporal, provocando que o sustento da Historia se “esvaeza no aire”. Do mesmo xeito, Muñoz entende que as paisaxes teñen renunciado á súa función de representar un territorio, volvéndose *paisaxes aterritoriais*. Se os acontecementos dimiten do seu tempo, as paisaxes dimiten do seu *lugar*. O triángulo virtuoso da teoría tradicional que enlazaba cultura, lugar e paisaxe, e que servía para explicar a diversidade no mundo, vese substituído pola capacidade de proxectarse dun só deses elementos, a paisaxe, que renuncia a falar en nome dun territorio ou comunidade concreta para ocupar calquera lugar de maneira indistinta.

A idea de que as paisaxes se poden *ecualizar* para ser duplicadas sen entrar en conflito co consumidor baséase en tres dinámicas entrelazadas: a especialización económica e funcional dos lugares, que garante que o cidadán saiba exactamente a onde ir para realizar unha actividade concreta; a segregación morfolóxica de paisaxes, que fai que todos os centros históricos mediterráneos ou todas as fronteiras marítimas se parezan entre si; e a tematización dos lugares, non entendida só como parque temático senón como unha operación aínda máis perversa. Segundo Francesc Muñoz, unha cidade, para ser competitiva no circuito turístico internacional, debe proxectar a imaxe de si mesma imitada previamente nos parques temáticos, nas feiras de turismo e nos centros comerciais. A tematización enténdese como a “exportación ao espazo real da cidade dos protocolos de imaxe que tiveron éxito nos contedores de ocio” que pola súa vez empregaban unha visión condensada e banalizada das peculiaridades do lugar. A imaxe, polo tanto, inverte a súa posición no proceso de produción urbana, converténdose na primeira peza que entra en xogo cando se quere acometer calquera modificación no tecido da cidade e non un elemento necesario para consolidar unha paisaxe preexistente. No proxecto xeral que guiou a grande operación inmobiliaria londiniense de Canary Warf, o primeiro que se recomendou foi que un equipo de fotógrafos busquen no histórico Londres espazos públicos connotados en termos de identidade, co obxectivo de imitalos. Nos novos edificios poderemos ver a versión *urbanal* do Circus londiniense. Así, o equipo de arquitectos responsables da remodelación da Avenida Icaria na Villa Olímpica de Barcelona chega a escribir que a estratexia é a dunha

11 Jean Baudrillard: *La ilusión del fin o la huelga de los acontecimientos*, Anagrama, Barcelona, 1993.

“arquitectura in vitro”¹² que mestura tipoloxías de fachadas, elementos icónicos e texturas para simular a diversidade dun barrio “con pasado”. Frances Muñoz tamén fixo referencia a Darrel Krilley¹³, que fala nese sentido dunha *diversidade controlada*.

A *urbanización* opera un “adelgazamento, manipulación, simulación e extirpación do tempo” repetindo o *xesto* da memoria pero sen o transcorrer da historia. A intención, de novo, é limar calquera rugosidade para evitar o inesperado. O filósofo José Luis Pardo, no seu libro *La banalidad*¹⁴, explica que calquera obxecto *banal* está atravesado por dous sistemas de coordenadas: o sistema do *sabor* e o sistema do *brillo*. Pola súa vez, o sistema do sabor xoga con dous inputs ou vectores, a *enerxía* e a *diversión*, mentres que o sistema do brillo faino coa *limpeza* e a *suavidade*. Para Muñoz, estas catro variables estarán tamén presentes, en diferentes doses, nos procedementos da *urbanidade*. As experiencias e as paisaxes que nos ofrece hoxe a cidade serán sempre “saborosas e brillantes, a un tempo divertidas e limpas, enérxicas pero suaves”.

Todo este programa teórico presentado como análise crítica do urbanismo actual, que de todos os xeitos Francesc Muñoz completa no seu libro cun capítulo titulado “Contra a urbanidade”, dedicado a propostas que non seguen esta tendencia, parece contrastar fortemente coa lectura da megalópole que facía Nelson Brissac. Na súa descrición das intervencións que formaron parte do proxecto *Arte/Cidade*, o filósofo brasileiro presentaba unha urbe con múltiples estratos e con fragmentos que escapan a calquera intento de xestión ou control. O seu interese foi en todo momento que cada artista ou equipo convidado traballase con problemáticas moi específicas, precisamente aquelas en que a posibilidade dunha intervención de carácter artístico semellaba máis complexa. Artistas como Antoni Muntadas abordaron aspectos máis xerais¹⁵, pero a meirande parte deles concentráronse nunha das situacións identificadas a través do estudo previo como especialmente significativas: espazos fortemente tensionados e cruzados por condicionamentos diferentes, como o caso da favela vertical de São Vito, un edificio de 28 alturas no centro histórico de São Paulo que quedou sen rematar nos anos 60 e foi ocupado en gran parte de maneira ilegal. Chegaron a vivir nel máis de 3200 persoas e tiña os seus propios espazos de economía e comercio informal, pechado e, ás veces, sen contacto co exterior.

A proposta de Rem Koolhaas para este edificio consistía na reposición do ascensor orixinal: unha infraestrutura básica que, como moitos outros servizos, levaba décadas sen funcionar. A preocupación do arquitecto holandés pola articulación mecánica dos espazos a través de elevadores, escaleiras automáticas, etc., está sempre relacionada coa dinamización social e a introdución de novas posibilidades de uso dos espazos. O ascensor era para el unha maneira de integrar socialmente a poboación do edificio co seu exterior, de romper a situación de gueto e exclusión e potenciar as actividades económicas que se desenvolvían na favela a través da inclusión de clientes de fóra.

---

12 Bohigas, Oriol; Martorell, Josep; Mackay, David; Puigdomènech, Albert: *La Villa Olímpica. Barcelona 92. Arquitectura, parques, puerto deportivo*, Editorial Gustavo Gili, Barcelona, 1991.

13 Darrel Crilley: “Architecture as Advertising: Constructing the Image of Redevelopment”, en Gerry Kearns e Chris Philo (eds.), *Selling places: The City as Cultural Capital, Past and Present*, Pergamon Press, Oxford, 1993.

14 José Luis Pardo: *La banalidad*, Anagrama, Barcelona, 1989 (reeditado en 2004).

15 O artista catalán propuxo unha serie de eventos públicos de carácter festivo que consistían nunha especie de inauguración dos fitos urbanísticos e das infraestruturas que demostraran ter un impacto máis negativo no funcionamento urbano de São Paulo. Sen esconder o carácter irónico, invitábase aos responsables políticos e aos autores dos proxectos, colocábanse placas conmemorativas nos lugares e repartíanse postais con fotografías e publicidade do evento entre os cidadáns, que ademais podían votar a súa desfeita urbanística favorita nunha páxina web.

Os procesos de negociación para a consecución deste proxecto prolongáronse durante meses a diferentes niveis. Por unha banda implicouse á empresa alemá de ascensores Schindler, disposta a ceder a tecnoloxía, sabedora do renome e a repercusión da figura de Koolhaas. Ao mesmo tempo discutíase co Ministerio de Cultura do Brasil, pouco convencido de que instalar un ascensor nunha favela constituíse un “xesto cultural”. Pero a negociación máis intensa e conflitiva foi a mantida cos propios habitantes da favela: tras unha gran cantidade de reunións con diferentes representantes e cando semellaba evidente o acordo en canto á utilidade dese servizo, a xente da favela deixou de recibir o equipo de mediadores e mostrou o seu rexeitamento a contar cun ascensor. O proxecto desestimouse, non por problemas institucionais ou de presuposto, senón pola presión exercida polos poderes informais do edificio, o crime organizado, que vía na instalación do dispositivo unha dificultade para controlar o acceso e o tráfico de drogas no lugar.

A pesar de non materializarse, o proxecto de Koolhaas resultou un dos máis significativos desa edición de *Arte/Cidade* ao manifestar o carácter imprevisible e fortemente dinámico de certos espazos urbanos que escapan a calquera pretensión de deseño e administración definitiva.

Este fenómeno da favela vertical de São Vito (un exemplo para Nelson Brissac da emerxencia constante de novas configuracións cidadás) resultaría difícil de encaixar no marco xeral da *urbanización* de Francesc Muñoz, onde as formas urbanas actuais parecen xestionar e neutralizar calquera posibilidade de conflito. Entendemos, así a todo, que esta aparente incompatibilidade nas diagnoses dun e doutro non invalida ningunha das posicións senón que revela a necesidade de barallar ferramentas de observación e análise diferentes. En certo sentido, poderíamos dicir que a óptica do *urbanal* define a evolución urbana do momento presente a un nivel *macro*, mentres que no caso de Nelson Brissac as prácticas ás que se refire teñen un carácter *microurbano*. O achegamento ao espazo público urbano producirá diferentes resultados segundo se empregue unha ou outra perspectiva.